

(əvvəli ötən sayımızda)

Turan çölləri dinamik inkişafın mərkəzi idi. Bu bözkırın yaşayış alanı kimi təkə bioloji özəlliklərinin deyil, orda əhali artımının sosial psixoloji özəlliklərindən də irəli gəlirdi. Bozkırın geniş çöllərində bir-birinə bağlı olan insan qrupları geniş atərkil ailenin meydana çıxmasına səbəb olmuş və bu insan birliyi modeli tarixin ilkin dövrlərində əsası qoyulmuş dövlət təşkilatı üçün də model təşkil etmişdir. (E.Eikstadt, 1934, Səh. 281)

Turanlı Ön türklərin ilkin vətəni və onların təşəkkül tapdıqları ərazi məsələsində belə bir önəmli amil diqqəti cəlb edir ki, ilkin Turanlı uyqarlığının yaradıcıları olan Sumer və onların digər bir qolunu təşkil edən Subir/Subarlar da daxil olmaqla Ön türklərin məskunlaşdıqları və həyat sürdükləri ərazilər hər zaman çay sahilləri və vadiləri olmuşdur. Sumer və subirlərin varisləri olan Oğuzlar və digər türk etnosların da məskunlaşdıqları ərazilər Mərkəzi Asiyanın Amudərya və Sırdərya, İrtiş, Yenisey, Orxun, Uzboy, Azərbaycanda Kür, Araz, Qızılüzən, Qərbi Asiyada Ural, İtil, Kama kimi böyük çayların sahil və vadiləri olmuşdur. Bu baxımdan dünya çaylarının böyük eksəriyyəti türk dilində çay anlamında olan İd, Okuz, Uz, Qus, Quzan, Balıq, Araz kimi adlar daşımaqdadırlar.

Bu tarixi ənənəyə uyğun olaraq görkəmli alman assuroloqu Aleksandr Virth Mesopotamiyadakı çaylardan və onun ətrafında məskunlaşmış turanlı xalqlardan bəhs edərək "çayların adlandırma ənənəsi türkcədir" deyir. (Virth A. 1905, Səh. 22) Bununla, o, türklərin hər zaman çayların sahillərində məskunlaşdıqlarını və çay xalqı olaraq çay adlarının onlara bağlı və türkcə olduğunu vurğulayır.

V FƏSİL.

Turan etnocoğrafiyası

Etnocoğrafiya etnosların qədim dövrdən başlayaraq müasir dövrə qədər yer üzərində yayılma və coğrafi ərazilərdə məskunlaşma hadisəsini əks etdirir. Etnocoğrafiya etnosların bütövlükdə və ya onun tərkib hissəsini təşkil edən ayrı-ayrı qəbilə və tayfaların yer üzərində yayılaraq məskunlaşması və müxtəlif ərazilərdə yaratdıqları özünəməxsus mədəniyyət mərkəzlərini arxeoloji, linqvistik, etnoqrafik, antropoloji və genetik araşdırma yolu ilə müəyyən edir. Bütün bu elmi dəlillərin müqayisəsi nəticəsində əldə edilən sonuclar etnosların formalaşdıqları öz ilkin yurdlarından hərəkət edərək məskunlaşdıqları coğrafi əraziləri və etnoslar arasındakı qohumluq və varislik əlaqələrini müəyyən etmə-

tuturuq. Turan etnocoğrafiyasının formalaşması tarix öncəsindən hələ sami və hind-avropa (ari) irqi tarix səhnəsinə qədəm qoymadan min illər öncə başlamışdır.

Sovet tarixşünaslığında və Sovet Ensiklopediya lüğətində Turan coğrafiyasına qərbdə Xəzər dənizinin sahillərindən başlayaraq şərqdə Mərkəzi Qazaxıstan, şimalda çöl zonasını və cənubda Orta Asiyanın Qaraqum və Qızılqum səhralarını da əhatə edən ərazi daxil edilir. V.Bartold Turan coğrafiya-

sını Aral dənizinin əhatə edən ərazidən ibarət hesab edirdi. Rus sovet tarixşünaslığında Turanı qədim zamanlarda məskunlaşdıran əhalinin türklər deyil, irandilli tayfalarından ibarət olduğu fikri hakim idi. Türklərin bu ərazidə məskunlaşması məsələsi daha gec dövrlərə aid edilərək qaneedicilikdən uzaq və olduqca ziddiyətli bir şəkildə təqdim edilirdi.

Rus tarixçisi B.Vaynberq Turanın tarixini e.q.VII əsrdən başlayaraq eramızın VIII əsrə qədərki dövrünü "iran dövrü" adlandırır. Onun fikrinə görə Turan eramızın VIII əsrdən başlayaraq peçeneq və oğuzlar tərəfindən türkləşdirməyə başlamışdır. Turanın Xarəzm adlanan hissəsinin isə X-XII əsrlər arasında köçəri tayfaların axını ilə

türkləşdiyini yazır. (B.Vaynberq, 1999, Səh. 3)

Tarix əlmını öz ideoloji məqsədlərinə tabe edərək siyasələşdirən üzdenirəq tarixçilər türklərin ana yurdu olan Turanı e.q.VII əsrdən etibarən iran dövrünə aid etdikləri zaman burda X minilliyə aid edilən yüksək inkişafa malik Anau arxeoloji mədəniyyətini, VI-V minilliklərə aid Botay, Kelteminar, Namazqan tapə kimi digər mədəniyyətlərin mövcudluğunu xatırlamaq görməməzlikdən gəlirlər.

Çin səddindən başlayaraq Karpət dağlarına qədər uzanan Böyük Bozkır Avrasiya materikinə döyünən qəlbi, dünyaya yayılaraq onu məskunlaşdıran mədəni insanların təşəkkül tapdığı beşik idi.

Avropalıların Böyük Step və ya bizim dilimizdə Böyük Bozkır adlanan bu ərazini iranlılar doğru olaraq bu çölün əsl sahiblərinin adı ilə Turan, yunanlılar Skifiya, çinlilər isə Bey-xu adlandırırdılar.

Ön Asiyanın qədim tarixini və mədəniyyətlərini araşdıran XVIII-XIX əsr Avropa tarixçiləri dünyanı

Dünya tarixinin Turan dövrü

yə imkan verir.

Biz Turan etnocoğrafiyası dedikdə qədim dövrlərdə Turan irqinə və ya Turan superetnosuna aid edilən müxtəlif qədim tayfaların, etnik birliklərin və xalqların dünyanın müxtəlif coğrafi ərazilərinə yayılaraq məskunlaşmasını nəzərdə

məskunlaşdıran ilk irqin Avrasiya bozkırının məhz bu Turan sakinləri, yəni öntürk turları olduğu fikrini irəli sürərək onu elmi cəhətdən əsaslandırmışlar. Onlar öz əsərlərində turanlıları, Asiya köçərilərini mədəniyyətə yabançı, vəhşi kimi təqdim edən görüşləri təkzib edən dəyərli elmi fikirlər irəli sürmüşlər. Onların irəli sürdükləri tezislərə görə sami və ari irqləri tarix səhnəsinə qədəm qoymadan öncə minilliklər ərzində Turan irqi mövcud olmuş və onlar bu günkü bəşər mədəniyyətinin kökünü təşkil edən ilkin uyqarlığın əsasını qoyaraq mixi və herqolif yazını kəşf etmiş, metal emalını və metal əşyaların istehsalını həyata keçirmiş, heyvanları, o cümlədən atı əhliləşdirmək və bəsləmək vərdişlərinə yiyələnmiş, ilk şəhər məskənlərini meydana gətirmişlər.

Turanın öntürk subetnosunun Asiyanın Böyük Bozkırından hərəkət edərək dünyanın müxtəlif ərazilərini ilkin məskunlaşdırdığı miqrasiya prosesini müasir genetik elmi araşdırmalar nəticəsində də izləmək mümkün olmuşdur.

Lev Qumilyov Avropada və Mərkəzi Asiyada iqlim dəyişikliyinə tarixən türklərin təleyində önəmli rol oynadığını qey dedirdi. O Türk irqinin tarixi inkişaf prosesindəki bir-birini ardıcıl əvəz edən progress və reqress- yüksəliş və çöküş-dövrələrini, irəli sürdüyü passionarlıq və Mərkəzi Asiyada baş verən dövrü iqlim dəyişikliyi nəzəriyyəsi ilə izah edir. Atlantik okeanından gələn isti və rütubətli siklonun öz istiqamətini dəyişməsi nəticəsində torpağa bərəkət verən musson yağışları bəzən öz istiqamətini dəyişərək əsas yaşayış mənbəyi olan çöllərə deyil, Sibirin tayqa və tundra meşələrinə yağırdı. İbtidai dövrlərdən etibarən insan toplumunun əsas yaşayış mənbəyini təşkil edən təsərrüfat formaları ovçuluq, heyvandarlıq və əkinçilikdən ibarət idi. Təbiət hadisələrinə təsir edib onu öz məqsədlərinə uyğun şəkildə dəyişdirmək səriştəsinə malik olmayan qədim insanların həyatı bütövlükdə təbiət qüvvələrindən asılı idi.

(ardı gələn sayımızda)